

Час і його смислові модуси в місті як світі людського буття

У статті аналізуються модуси часу в місті як світі людського буття. Аналізується час як не менш важлива, смислова складова світу міста у його культурному та філософсько-антропологічному аспектах. Робиться висновок, що об'єктивні та суб'єктивні переживання часу діалектично формують світ міського буття і водночас людину міста.

Ключові слова: час у місті, модуси часу, ритм міста, культурно-історичний час, людське буття.

В статье анализируется модусы времени в городе как мире человеческого бытия. Анализируется время как не менее важная смысловая составляющая мира города в его культурном и философско-антропологическом аспектах. Делается вывод, что объективные и субъективные переживания времени диалектически формируют мир городского бытия и одновременно горожанина.

Ключевые слова: время в городе, модусы времени, ритм города, культурно-историческое время, человеческое бытие.

The article deals the modes of time in the city as a world of human existence. It has been attempted to analyze the time as an important part of urban world in both cultural and philosophical-anthropological contexts. The conclusion is that the objective and subjective experience of time is dialectically formed the world of urban being and the city-dweller at the same time.

Keywords: time in the city, the modes of time, the rhythm of the city, cultural-historical time, human being.

З появою міста людська культура набуває зовсім нового наповнення і оформлення, втілюючи різні стратегії своєї динаміки. Місто вибудовується як повноцінний світ людського буття і «як культурний феномен представляє собою доволі тонкий і складний механізм, з одного боку, такий, що задовольняє тілесні потреби, а з другого – впорядковує і організовує їх, хоча в це важко повірити у зв'язку із екологічним забрудненням середовища і моральною розбещеністю його жителів. Цей механізм не зводиться ні до розуму, ні до волі і сам великою мірою визначає їх архітектоніку» [1]. Буття світу міста першочергово пов'язане із буттям людини в просторі і часі, які взаємодіють в урбаністичному ландшафті, а тому аналіз часу міста безпосередньо пов'язаний із розумінням людини в урбаністичному середовищі.

Коли простір аналізується практично в усіх гуманітарних студіях, то проблемі часу в місті не приділено достатньо уваги. Це пояснюється тим, що в основі урбаністичних дослідженнях (Л. Мамфорд, Дж. Джекобс, Л. Вірт, Р. Парк, П. Геддес) склалась парадигма розуміння буття міста як того, що розгортається у просторі і функціонує крізь простір, однак ігнорується той

фактор, що динаміка людського буття саме й виражається завдяки смисловим модусам часу, як-от ритм, темп і їх лінійна/циклічна послідовність, а також минуле, теперішнє і майбутнє. Тому **актуальність теми** полягає у спробі теоретичного осмислення часу як не менш важливого виміру світу міста. Проблема в тому, що людина і її діяльність постають в інших культурних вимірах часу міста, але й водночас тісно пов'язані з урбаністичним простором як місцем актуалізації смислів людського буття.

Про час міста писав Вальтер Беньямін, аналізуючи творчість Шарля Бодлера і тогочасний йому Берлін, Макс Вебер, Георг Зіммель. Особливо важливими є концепції часу Мартіна Гайдеггера і Анрі Бергсона, які хоч і не акцентували в своїх роботах увагу на місто, але воно безпосередньо входило в їх філософську концепцію як одна із форм людського буття. Тому **мета** дослідження полягає у філософському осмисленні і окресленні основних модусів часу в місті як повноцінного світу людського буття. У контексті поставленої мети сформульовані такі основні **завдання**: 1) оглядово з'ясувати образ часової організації міста в історико-культурному зрізі; 2) осмислити поняття «образ часу» і «час культури» в контексті ритму і темпу міста; 3) проаналізувати відчуття людиною часу в буденній культурі міста і відпочинку в місті, зокрема в таких смислових модусах, як послідовність, замкненість і переживання часу; 4) з'ясувати основні способи переживання і уявлення минулого, теперішнього і майбутнього в місті. Звідси, **об'єктом** дослідження є місто як світ людського буття, а **предметом** – смислові модуси часу в місті.

З інтенсивним розвитком міст, починаючи з початку минулого століття, прискорюється час людського буття і взагалі по-новому організовується життя людини. Як відзначає Рейнгарт Козеллек, вже «на порозі нашої доби загально визнаним явищем стало усвідомлення наростаючої швидкоплинності життя ще навіть до винаходу парової турбіни, механічних ткацьких верстатів і телеграфа (...) йдеться про певний період накопичення такого усвідомлення, яке з подоланням порогу до нової якості переросло у новий вимір сприйняття часу» [2]. Це свідчить про важливий онтологічний зсув у свідомості людей, які змушені змінити свій час у місті, яке хоч і пропонує безліч перспектив людині, але й водночас кидає виклик людським фізичним і духовним можливостям. Особливо яскраво зображено ці зміни в програмних творах літературного модернізму таких авторів, як Джеймс Джойс, Марсель Пруст, Томас Манн, Роберт Музіль. Так само відображаються антропологічні зсуви в естетичних пошуках авангарду і вже після модерної культури, яка пробує розібрати на уламки великі наративи (*grand narratives*) модерного проекту.

Праобразом часової організації міського життя було формування ранніх уявлень про час в палеоліті. Перехід від первісного плем'я до першої форми людської спільності (преміста) потребував заміни біологічних зв'язків на надбіологічні. Ця штучна, культурна заміна потребує значних людських зусиль, які були направлені на створення єдиного часу, перебування в якому для «архаїчної людини означало жити в *єдиному ритмі*» [3]. Перші ритуали повинні були «створювати і підтримувати єдиний ритм організованого часу» [4]. Смысл цього полягав у підготовці до майбутньої дії за межами ритуалу в

буденному житті, так і шляхом напрацювання конкретних навиків. На цій основі формується *образ циклічного часу*, в якому нема руху «вперед», до чогось «нового». Як зазначає Кшиштоф Помян, «ідея, або образ часу, виражена різними календарями, всюди однакова: це ідея часу, який рухається по колу» [5]. Як наслідок, здійснюється циклічна організація простору у вигляді кола, особливо для жертвоприношень. Відбувається повторення того, що вже було, «нема чіткої відмінності між минулим, теперішнім і майбутнім, які злиті в конкретному досвіді людини» [6].

Всі наступні способи організації часу в міському просторі вирішують те ж завдання – створення спільного часу в якості екзистенціальної умови людського об'єднання. Щоб подолати обмеженість родового колективу потрібно було знайти такий еталон ритму, який дозволив би узгодити життєдіяльність людей на великих відстанях і створити саму *територію*. Перші осілі культури робили це, встановлюючи зв'язок циклів розливання річок, в долинах яких вони селились, із циклами небесних світил. Коли члени роду для констатування свого часу слухали «голос предка», який звучав крізь маску шамана, то перші осілі культури дивились в небо, ритм якого дозволяв організувати життя на великій площі і створити величезний, порівняно із родом, цикл часу» [7]. Насправді, «працюючи з хаосом» і повторюючи ритуально космогонію, жрець стає деміургом» [8], який творить спільний для всіх час. Цей принцип констатування спільного часу потребував складних ритуальних механізмів і *особливих споруд*, найважливіша з яких – храм.

Коли йдеться про час міста, неодмінно потрібно мати на увазі, що окрім фізичного часу розуміється ще й час культури, який є не менш важливим у житті *city dwellers*. Час культури – важливий аспект моделі світу, характеристика існування, ритму, темпу, послідовності, координації зміни станів культури в цілому і окремо її елементів, а також їх смислової важливості для людини. Існують як *суб'єктивовані* форми сприйняття часу, так і *об'єктивовані* уявлення за допомогою різних образних, словесно-знакових, символічних і понятійних засобів бачення часових характеристик буття. Проте суб'єктивне сприйняття часу і об'єктивне уявлення про нього тісно взаємопов'язані, що проявляється не тільки в об'єктивації суб'єктивних образів, але й у впливові важливих для певної культури теорій про сутність часу та їх сприйняття людьми, які належать до цієї культури.

Специфіка часу полягає в тому, що він, на відміну від матеріальних предметів в просторі, «не може бути сприйнятий за допомогою органів чуття, а тому його образ переплетений з певними метафорами і обумовлений ними» [9]. Тому доцільно говорити не про час у місті як такий, а про *образ часу в місті*, який визначає онтологічну організацію міста. Важливо розуміти, що образ – це функціональна реальність, результат взаємодії суб'єкта та об'єкта сприйняття, «перетворення первинного буття в буття вторинне, віддзеркалене і розміщене в чуттєво досягну» [10], а тому в ньому завжди присутні локальні і загальні сенси. Образи виражають глибинні особливості світосприйняття, *опосередковано* виражають людські відчуття та переживання, тому ми постійно маємо справу із образами як продуктами культури і водночас тим, чим до нас промовляє

культура. Опосередкованість і є основною характеристикою сприйняття часу і його *процесуальності* людиною в місті, натомість «простір сприймається безпосередньо» [11].

Все суще має часову характеристику, що робить неможливою дефініцію часу в його класичному розумінні. Час не може бути залученим до якогось «роду», а тому «всі його визначення тавтологічні і використовують пов'язані з ним самим асоціації, або прагнуть виразити його суть за допомогою властивостей простору» [12]. Останнє не випадково: зв'язок із простором належить до ряду найбільш суттєвого розуміння часу. В міру раціоналізації уявлень про час на нього накладаються такі всезагальні особливості, як *одномірність, асиметричність і незворотність (плинність)*. Саме зв'язок часу із простором був вихідним пунктом наступних раціоналізацій часових характеристик всього сущого. Однак також існують відмінності між часом і простором та їх впливом на людину і, як влучно помітив Б.А. Успенський, «основна різниця між простором і часом проявляється в їх відношенні до людини як сприймаючому суб'єкту: простір *пасивний* у відношенні до людини, тоді як людина активна щодо простору; на противагу, час *активний* у відношенні до людини, тоді як людина пасивна щодо часу» [13]. Остання думка особливо важлива в розумінні часу в місті, який актуалізує низку дискурсів, притаманних лише міській людині.

Динаміка часу сучасного мегаполісу настільки відрізняється від первісних поселень, що житель села тяжко звикає до темпу міста. Більше того, характер звикання суб'єкта до часу міського життя передбачає екзистенціальне перебудовування свого внутрішнього світу відповідно до заданих умов зовнішнього світу, які далеко не відповідають тим ритуалам, до яких звикла людина, що намагається урбанізуватись. Відбувається зіткнення внутрішнього відчуття часу суб'єкта і зовнішнього культурного часу міста, зміщення масштабів і меж свого буття, результат якого полягає в особливому смислотворчому завданні людини: залучення до колективного формування світу міста у його часовій та просторовій взаємодії.

Середовище міста має не тільки свою просторову замкненість, яка географічно і символічно представлена стінами міста, а також і часову замкненість, в основі якої є *повторюваність* подій, що оформлюються в буденну культуру. У своєму первинному задумі будівництва стін міста означало бажання вберегти специфічний ритм часу міста, так само як і «перемогу внутрішнього безпечного і контрольованого простору над невідомим і небезпечним зовнішнім оточенням» [14]. Межі часу проявляються в кожному мить буття міста і врастають в суб'єкт своїми ритуалами, які існують однаково як в буденності (починаючи ранковим потягом і закінчуючи відповідним часом для сну), так і у відпочинку, який більшою мірою все ж таки зберігає певну свободу для суб'єкта. Важливо відзначити, що завдяки дослідженню ритмів міста у вивченні міської повсякденності було введено поняття «темпоральність», яким, як правило, нехтували, маючи справу тільки з просторовою складовою.

Як вже зазначалось, крім об'єктивного часу, якого дотримуються всі

люди, існує суб'єктивний або психологічний час. Він пов'язаний із сприйняттям і *переживанням часу* індивідом: час то «біжить», то «завмирає» в місті, що залежить від тих чи інших конкретних ситуацій. Анрі Бергсон вводить поняття «тривання» (*durée*), яке тісно пов'язане із психологічним сприйняттям неподільності і цілісності часу. Так, як пише Бергсон, „парадокс починається тоді, коли стверджується, що всі часи реальні, тобто речі, які сприймаються і можуть бути сприйняті, які проживаються і можуть бути прожиті” [15]. Очевидно, переживання часу є одним із основних в розумінні світу міста і місця в ньому людини. Як приклад, відчуття часу в метро особливо загострене, оскільки людина практично не може визначити скільки часу пройшло, якщо не буде орієнтуватись за станціями чи іншими просторовими об'єктами (зауважимо, що «тривання» в А. Бергсона опозиційне до просторового сприйняття). В робочий час, який займає основну частину життя людини, час «тече» повільно, а у вільний час – все відбувається навпаки. Це суто суб'єктивне сприйняття часу, і воно не відповідає реально-фізичному часу. Так, серед функцій суб'єктивного часу можна виділити: послідовність, тривалість, швидкість протікання різних подій в житті, їх приналежність до теперішнього, минулого і майбутнього, історичний зв'язок власного життя із попередніми поколіннями. На противагу А. Бергсону, феноменолог Е. Гуссерль у своїй трансцендентальній теорії розрізняє об'єктивний та іманентний час, а також доводить, що «свідомість часу має подвійну структуру інтенціональності» [16], і тим самим гарантує свою ідентичність.

Буття міста має свій ритм, який однаково пов'язаний із часом і простором. Анрі Лефевром було виокремлено термін «ритмоаналіз», суть якого і полягає в з'ясуванні різних дискурсивних практик міста, що вказують на особливу динаміку останнього. Одним із проявів ритму міста є прогулянка, яка також детермінована рухом, але не об'єктивними чинниками, а суб'єктивними. Людина особисто вибирає рух у просторі і час реалізації прогулянки. Це не тільки спосіб внутрішнього осягнення міста, а також «багатогранна активність і темпоральна практика» [17]. Під час прогулянки ми артикулюємо особистий досвід у часі і просторі, стаємо оточені темпоральним континуумом щоденного життя. Прогулянка за своєю суттю є пре-рефлексивним знанням, яке, за словами Дейвіда Сімона, є атрибутом вродженої активності, що пов'язана із тілом-суб'єктом. Останнє ж є «невід'ємною здатністю тіла розумно керувати своїми вчинками і таким чином діяти як особливий вид суб'єкта, що виражає себе на підсвідомому рівні» [18]. Прогулянка містить в собі територіальне означення світу міста і декодування його історії, а тому є активним способом розуміння урбаністичного середовища із допомогою всіх смислів, як-от «збирання об'єктів і артефактів, а також зберігання образів» [19]. З другого боку, прогулянка завжди є певним розслабленням від швидкого темпу життя міста, а тому є повільним і неквапним рухом у просторі: людина може думати про що завгодно під час прогулянки. В «Уліссі» Джеймса Джойса зустрічаємо частковий опис гуляння Леопольда Блума в Дубліні: «Легкою ходою він вийшов із пошти і повернув направо. Балаканина: наче щось від цього зміниться. Його рука опустилась в кишеню, вказівний палець пропхався під

клапан конверту і відкрив його кількома рухами. Не думаю, щоб жінки звертали особливу увагу» [20]. Справді, більшості людей байдуже до того, хто прогулюється, адже всі вони у звичному робочому ритмі міста і не помічають довколишніх.

Особливо важливим є те, що час задає певну *хронологію подій* і їх втілення в реальність, не зважаючи на спосіб освоєння урбаністичного світу. Справді, «час у сфері діяльності – міра і ритм проходження дистанції, простору між ціллю і її кінцевим результатом, між замислом і його реальною формою втілення» [21]. Людина в місті чітко розуміє своє місце в просторі і яким чином зорієнтуватись в ньому за певний час. Хронологія подій вибудовується в історію міста, яка завжди унікальна і неповторна. Зрештою, історія міста є також сукупністю *історій* його людей, якими б вони не були одноманітними.

Часова організація міста формує не тільки різноманітні тілесні практики (так само, як і тіло формує урбаністичний топос), а також духовні і ціннісні орієнтири, які стосуються пам'яті міського буття. Справді, «чуттєвість людини формується географією, точніше топографією міста» [22], але вона також формується і ритмографією. Чим швидше та інтенсивніше відбувається життя людини в місті, тим більша ймовірність постійних стресів і психічних розладів. Людина не тільки духовно, а й тілесно не встигає за швидкою зміною реклам, вітрин та обличчями людей. Цілком доречно згадати Георга Зіммеля, який писав, що «психологічна основа, на якій проступає індивідуальність великого міста, – це підвищена нервовість життя, спричинена швидкою і безупинною зміною зовнішніх і внутрішніх вражень» [23]. Як приклад, Пол Остер так ілюструє «нервовий» ритм буття людини у великому місті: «Нью-Йорк був для нього невичерпним простором, безкінечним лабіринтом, і як би далеко він не прогулювався, як би добре не знав квартали і вулиці, його завжди супроводжувало відчуття того, що він заблукав. Причому заблукав не в місті, а в собі (...) Світ знаходився не в ньому, поза ним, перед ним, і швидкість, з якою цей світ змінювався, не дозволяла йому довго зосереджувати увагу на чомусь одному» [24].

Так само як і простір, час у місті є способом організації і впорядкування світу людини, кожен сегмент якого детермінований в історико-культурній перспективі, означений символічно і онтологічно. Час міського буття конструює *пам'ять* і *забування* як ті смислові модуси, що дозволяють зберегти і символічно означити урбаністичний досвід. Пам'ять в місті може стосуватися як конкретних подій, явищ і феноменів, так і певних місць і територій. У цьому сенсі антропологія пам'яті полягає в здатності організувати і впорядкувати своє індивідуальне буття в місті відповідно до традиційних знакових форм, а також залучитись до колективного урбаністичного досвіду, який надає суб'єкту певне психологічне заспокоєння і впевненість у власних діях. Хоч Аристотель і писав, що «у часі нічого не можна впіймати окрім тепер» [25], але єдиним засобом «збереження» і «закріплення» такого ковзкого об'єкту як «тепер» може бути тільки пам'ять, яка означена в різних знакових формах.

Характерною специфічною ознакою часу є його *незворотність*, яка проявляється у неможливості повернення в минуле. Час тече від минулого

через теперішнє в майбутнє, і зворотній рух неможливий. Незворотність часу пов'язана з незворотністю матеріальних процесів. Деякі філософи вбачають зв'язок незворотності часу із незворотністю термодинамічних процесів та з дією закону зростання ентропії. Так, «незворотність часу пов'язана з лінійною концепцією часу, яка побутує із поширенням юдаїзму, християнства та ісламу» [26]. Минуле – це ті смисли, які недосяжні людині тепер, але постійно мають над нею владу і визначають її буття. Теперішнє – це актуальне творення смислів в індивідуальній чи колективній діяльності. Майбутнє – це підготовка та обирання стратегії для продукування смислів. Людина в своїй діяльності може одночасно пронизувати всі модуси часу, адже «час входить в умови можливості діяльності суб'єктів, у простір і розмірність їх актуальних дій саме в силу того, що будь-яка дія припускає можливість як теперішнього, так і минулого, що стали елементами сучасного світопорядку. Майбутнє відкривається в діяльності людей як ціль, проект можливого предметного буття» [27].

Проте ці базові характеристики протяжності людського буття ще не були даністю в архаїчній культурі, коли древні міфи були наявними як в теперішньому, так в минулому і майбутньому. Первісна людина живе за природними циклами і все сприймає циклічно: відбувається повторення того, що вже було. Через ритуал дублювалися важливі для роду (і цілого світу) події: творення світу, боротьба добра і зла, діяння героїв тощо. Премісто було тією територією, де проектувалися первісні ритуали, які мали здебільшого циклічний характер. Тому в древній культурі нема руху «вперед», до чогось нового. Нема чіткої відмінності і межі між минулим, теперішнім і майбутнім. Поступово складається уявлення про «прачас», в якому було створено справжній стан світу і який саме через це стає сакральним, а тому особливого значення набуває минуле.

Еволюція організації простору в премісті відбувається із новим уявленням модусів часу в осілих культурах. Циклічний характер часу зберігається, проте світоглядний акцент ставиться з минулого в теперішнє. Тривале перебування людей в одному місці змінює уявлення про час, коли важливим стає тут-і-тепер розміщення роду в центрі території, так як «людина доісторичних часів прагне жити якомога ближче до Центру Світобудови» [28]. Паралельно здійснюється складніша організація міського часу порівняно із попереднім. В древньогрецькому місті відбувається спроба знайти «золоту середину» між кочовими культурами та осілими, відкривається «можливість бути незалежним від імперативів часу в ситуації позачасовості, яка набула своє обрамлення у дозвіллі» [29]. Дозвілля в місті є спробою подолати постійний тиск трьох часових модусів. Це необхідна форма культури, яка дозволяє «забути» своє місце в постійній динаміці часу, впорядкувати час за своїм світоглядом, а також можливість свідомо проігнорувати встановлені поза дозвільним часом імперативи. Дозвілля – це час, яким володіє людина, тоді як поза дозвіллям час володіє людиною. Вільний час виконує в місті одну із основних функцій культури – компенсаторську, даючи людині через регламентуючі інститути зняти психічну напругу, яка мала місце в буденності.

У місті продукується величезна кількість способів провести власне дозвілля, при чому ця варіативність часто має зворотній ефект, коли індивід морально виснажується перед безмежністю вибору, залишаючись вдома чи виїжджаючи поза місто. У сучасному місті важливу роль в продукуванні різних форм дозвілля відіграє масова культура.

Відчуття і плин часу в місті особливі, вони прямо протилежні образу часу поза містом. Сучасному городянинові минуле не таке важливе як в архаїчному часі, оскільки, повертаючись до минулого, людина робить певну смислову зупинку і збивається із єдиного ритму міста. Разом з тим, теперішнє для людини міста теж потенційно містить загрозу, оскільки приховує в собі схожу смислову зупинку, що і минуле. Про людину, яка «оглядається» на минуле в місті кажуть «старомодна» або «вчорашній день». У цьому разі набагато більш важливим є теперішнє, що характеризується такими смисловими акцентами як «тут» і «зараз». З другого боку, теперішнє за словами Ю.М. Лотмана є «спалахом ще нерозгорнутого смислового простору» [30], тобто «тут» завжди переповнене несподіваними і випадковими можливостями, які можуть вкрай зруйнувати звичний плин речей.

Час зазвичай визнається умовою і атрибутом *становлення*, а модуси майбутнього, теперішнього і минулого зіставляються в певне співвідношення з поняттями перспективи, дійсності і необхідності. Ця можливість для суб'єкта є тим культурним маркером, завдяки якому він визначає свій шлях у майбутнє і буття з іншими людьми, а також можливість засвоїти знаки та смисли міської культури. Як зазначає німецький феноменолог Альфред Шюц, «не тільки актуально схоплені дії ближніх людей або власні дії переживаються як мотивовані та цілеспрямовані й через це як осмислені, а й також інституалізації дій у соціальних утвореннях. Вони принципово вказують на дії моїх ближніх людей, моїх попередників, які тлумачаться або анонімно («люди мають так робити»), або як індивідуалізовані законодавці, засновники релігій тощо; їхні дії знов-таки вказують на смисл, який вони пов'язували зі своїми діями» [31]. Проте місто як пропонує, так і забирає, тому людина повинна бути готова до втрати своїх принципів, цінностей заради реалізації власних проектів. Людина в місті живе заради майбутнього, всі її плани і прогнози спрямовані на «завтра». У місті будуються нові споруди і будинки наступним поколінням, які заселять їх. Мешканцю міста важливі всі фактори, які допоможуть зорієнтуватись в майбутньому, тому-то такі популярні астрологічні прогнози, що поширюються ще в древні часи людського існування.

Таким чином, часова організація міського життя має свої специфічні особливості і різні смислові модуси. Час міста може сприйматись людиною як *образ* культури, набувати *символічного* значення і оформлюватись в якості *досвіду*. В останньому випадку особливу роль відіграє пам'ять як кореляція та інтеграція людського буття в урбаністичне середовище. Місту притаманні дві форми уявлення часу: об'єктивне і суб'єктивне сприйняття часу. Як наслідок, вибудовуються такі важливі форми організації часу, як циклічний і лінійний (історичний) час, а більш локально – робочий і вільний час, що мають своє смислове значення і взаємодоповнюють один одного в діяльності міської

людини. Крім того, час у місті має свій специфічний ритм: в одних місцях він прискорюється, в інших – призупиняється; він буває складним для людського індивіда, а буває, що інтегрує в себе суб'єкта. У кожному просторі міста час може набувати різних смислових значень, і його дискретність по-різному впливає на мешканців. Людина, щоб встигнути за ритмом міста, часто йде на екзистенціальні жертви і в кінцевому разі може втратити надто багато. У будь-якому разі, складні ритуали і звичаї міста, що формуються і символічно оформлюються в результаті часу міста, несуть антропологічний сенс, оскільки місто без людини перестає бути як світом, так і в світі.

Література:

1. Марков Б.В. Культура повседневности. – СПб: Питер, 2008. – С. 128–129.
2. Козеллек Р. Часові пласти : дослідження з теорії історії: Пер. з нім. В. Шведа. – К. : Дух і літера, 2005. – С. 181.
3. Emerson T.E. Archaic Societies: Diversity and Complexity Across the Midcontinent. – NY: State University of New York Press, 2009. – P.4.
4. Леві-Строс К. Первісне мислення: Пер. з фр. С. Йосипенка. – К.: Український центр духовної культури, 2000 – С. 7.
5. Помян К. Порядок часу: Пер. з фр. С. Йосипенка. – К.: Український Центр духовної культури, 2008. – С. 4.
6. Анисимов А.М. Типы существования // Вопросы философии. – 2001. – № 7. – С. 103.
7. Каюа Р. Людина та сакральне: Пер. з фр. А.В. Усик. – К.: Ваклер, 2003. – С. 92.
8. Евзлин М. Космогония и ритуал. – М.: Радикс, 1993. – С. 191.
9. Freedberg D. The Power of Images. – Chicago: University of Chicago Press, 1989. – P. 231.
10. Энциклопедический словарь по культурологии / Под общ. ред. А.А. Радугина. – М.: Изд-во «Центр», 1997. – С. 102.
11. Верле А.В. Пространство прошлого: ритм – контекст – событие // Модусы времени. – 2005. – Выпуск 5. – С. 81.
12. Топоров В.Н. Пространство и текст // Текст: семантика и структура. Сборник статей. – М.: Наука, 1983. – С. 244.
13. Успенский Б. А. История и семиотика: Восприятие времени как семиотическая проблема // Этюды о русской истории. – СПб., 2002. – С. 42.
14. Марков Б.В. Культура повседневности. – СПб: Питер, 2008. – С. 132.
15. Bergson H. Durée et simultanéité. – Paris: Presses Universitaires de France – PUF, 2009. – P. 180.
16. Husserl E. Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewußtseins // Gesammelte Werke, Band X. – Hamburg: Meiner, 1985. – S. 80.
17. Wunderlich F.M. Walking and Rhythmicity: Sensing Urban Space // Journal of Urban Design. – 2008. – Vol. 13, № 1. – P. 125.
18. Seamon D., Mugerauer R. (Eds). Dwelling, Place and Environment: Towards a

- Phenomenology of Person and the World. – NY: Columbia University Press, 1989. – P. 41.
19. Schøllhammer K. E. A Walk in the Invisible City // Knowledge, Technology & Policy. – 2008. – Volume 21, № 3. – P. 144.
20. Joyce J. Ulysees. – NY: Modern Library, 1992. – P. 76.
21. Козловський В. П. Пространство и время культуры: деятельность, бытие, телесность // Бытие человека в культуре (опыт онтологического подхода). – К.: «Наукова думка», 1991. – С. 68.
22. Марков Б.В. Культура повседневности. – СПб: Питер, 2008. – С. 139.
23. Зіммель Г. Великі міста і духовне життя // Ї. – 2003. – № 29. – Режим до тексту: <http://www.ji.lviv.ua/n29texts/zimmel.htm> – Назва з екрану.
24. Auster P. City of Glass. – NY: Penguin Books (Non-Classics), 1987. – P. 8.
25. Barnes J. Aristotle: a very short introduction. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – P. 40.
26. Горнова Г.В. Феномен города в духовном мире человека. – Омск: ОмГТУ, 2005. – С. 171.
27. Козловський В. П. Пространство и время культуры: деятельность, бытие, телесность // Бытие человека в культуре (опыт онтологического подхода). – К.: «Наукова думка», 1991. – С. 67.
28. Еліаде М. Священне і мирське. Міфи, сновидіння і містерії. Мефістофель і андрогін. Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання: Пер. з фр. Г.Кьоран, В. Сахна. – К.: Основи, 2001. – С. 32.
29. Сайко Э.В. Город в процессах исторических переходов: теоретические аспекты и социокультурная характеристика. – М.: Наука, 2001. – С. 71.
30. Лотман Ю.М. Культура и взры // Семиосфера. – СПб.: «Искусство-СПБ», 2000. – С. 22.
31. Шюц А., Лукман Т. Структура життєсвіту. – Київ: Український Центр духовної культури, 2004. – С. 30.

Опубліковано у збірнику наукових праць: Час в дзеркалі науки. Частина 1. К.: Центр учбової літератури, 2010. С. 66–67.